

УДК 81-112:811.112.2:811.16
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2024.36.07>

Людмила ДАНИЛЕНКО, д-р філол. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-1812-973X
e-mail: l.danylenko@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

НІМЕЦЬКИЙ ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ФОН СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ: ЕТИМОЛОГІЧНИЙ КОМЕНТАР

Вступ. Обґрунтовується етимологія фразеологізмів слов'янських мов (укр. *дати гарбуза*, чes. *dát někomu košem*, слов. *dat' koš někomu*, пол. *dać kosza komuś*, хорв. *dati košaricu komu*, словен. *dáti kómu košárico*, серб. *дати кому корпу*; укр. *понеділкувати*, чes. *mít modrý pondělek*, хорв. *plaví ponedjeljak*, словен. *plávi ponedélek*), пов'язаних із німецькою етнокультурою. Порівняно з лексичною етимологією, яка досягла індоєвропейського рівня реконструкції, фразеологія слов'янських мов є на етапі етимологізування окремих образних одиниць. Бракує одномовних етимологічних словників слов'янської фразеології, що в перспективі могли б стати підґрунтям для багатомовних словників. Звідси впливає актуальність нашого дослідження, мета якого – поглибити етимології фразеологічних германізмів, які різною мірою були засвоєні слов'янськими мовами.

Методи. Використано описовий, порівняльно-історичний, етнолінгвістичний методи аналізу.

Результати. На основі тлумачних та етимологічних лексикографічних джерел німецької мови досліджено фразеологічні германізми *jemandem einen Korb geben*, *der blaue Montag* у східнослов'янській, західнослов'янській і південнослов'янській групах слов'янських мов, а саме українській, російській, білоруській, чеській, польській, хорватській, словенській. Фразеологічні рецепції у слов'янських мовах підтверджено етнокультурними даними. Німецьку фразу *ein Korb geben / ein Korb bekommen* ідентифіковано як генетичне джерело фразеологічного калькування у слов'янських мовах західнослов'янської і південнослов'янської груп (крім болгарської мови, діалекти якої виявляють образну спорідненість зі східнослов'янською фразеологією). Для східнослов'янської мовної групи семантика аналізованих фразем *дати / дістати гарбуза* свідчить про типологічну, а не генетичну спорідненість. Зібраний мовний і літературний матеріал уперше, наскільки нам відомо, дозволяє засвідчити запозичення в польську мову з української мови через білоруську фразеологію *dostać arbuza*. Водночас ми кваліфікуємо запозичення української фраземи *дати відкоша* на позначення будь-якої відмови як німецьку кальку за посередництвом чеської й польської мов. Зауважено, що тлумачення чеської фраземи *modré pondělí*, запропоноване в новому "Академічному словнику сучасної чеської мови", на нашу думку, не може мати два різні значення, оскільки первісно вислів пов'язано з конкретною хронологічною датою.

Висновки. Дослідження генези фразеологізмів слов'янських мов є актуальним перспективним завданням для лінгвістів. Створення етимологічних фразеологічних словників національних мов сприятиме увиразненню національних та універсальних рис картини світу слов'ян в проекції на їхню історію й культуру.

Ключові слова: порівняльне мовознавство, німецька і слов'янські мови, слов'янська фразеологія, етимологія, семантика, мовна картина світу.

Вступ

У Новому енциклопедичному словнику чеської мови (NESČ, online) зазначено, що "германізмами вивчалися у працях багатьох славістів із моменту виникнення наукової славістики наприкінці XVIII ст. і дотепер". Це твердження справедливе стосовно лексики. Ситуація із фразеологією дещо інша. У літературі, присвяченій проблемам фразеології національних мов, як слов'янських, так і західноєвропейських, автори часто вказують на те, що історико-етимологічні дослідження займають дуже скромне місце, порівняймо думку Я. Опалкової: "У словацькій лінгвістичній науці питаннями історичної та етимологічної фразеології спеціально ніхто не займається. Власне етимологічного словника словацької фразеології досі немає. Існують тільки окремі спроби пояснити походження якої-небудь фразеологічної одиниці, та й то при паралельному розв'язанні інших завдань" (Опалкова, 2004, с. 597). Створення презентабельних словників фразеології національних мов – це для лінгвістів багатьох слов'янських країн справа майбутнього. Причини такої ситуації різні, але одна з них, як уявляється, полягає в тому, що фразеологія, особливо її ідіоматичний фонд, є своєрідним матеріалом. Це мовний музей назв, реалій і образів. Це, образів кажучи, археологія лінгвокультури, розкопки якої швидких результатів не дають. До того ж, етимологічний аналіз фразеології є багатоаспектною кропіткою працею, яка вимагає від дослідника міждисциплінарних знань (лінгвістичних, культурологічних, історичних), а також володіння комплексом аналітичних процедур і вмінь узгоджувати їхні результати. Варто

відзначити деякі цікаві монографічні й лексикографічні праці в цій галузі, опубліковані протягом останньої чверті століття: наприклад, в українській фразеології (Скрипник, 1973; Івченко, 1999; Жуйкова, 2007), білоруській (Лепешаў, 2004), словенській (Keber, 2011), чеській (Danylenko, 2017; Stěpanova, 2022).

Проблема герmano-слов'янської фразеологічної взаємодії вже не раз привертала увагу дослідників (напр., Mokijenko, 2002). Наша мета – поглибити етимологію кількох фразеологічних германізмів, які різною мірою були засвоєні слов'янськими мовами трьох груп – західнослов'янської, південнослов'янської, східнослов'янської.

Методи

Відповідно до мети розвідки обрано методи: лінгвістичного спостереження й опису мовних явищ, за допомогою яких інтерпретуються лінгвальні й позалінгвальні характеристики досліджуваних фразем слов'янських мов, порівняльно-історичний метод із застосуванням прийомів етимологічного аналізу використано для реконструкції внутрішньої форми мовних одиниць, еволюційних змін семантики, зіставний метод – для з'ясування генетичної чи типологічної тотожностей фразеологічного значення, етнолінгвістичний – для вивчення впливу етнокультурних чинників на становлення й розвиток культурної семантики національної фразеології.

Методика дослідження етимології фразеологізмів слов'янських мов спирається на визначення питомого чи запозиченого характеру одиниці в мові-реципієнті, встановлення, по можливості, часу її появи в мові-донорі, варіантів і семантичних трансформацій, виявлення в

мовах-реципієнтах механізму метафоричного переосмислення фразеологічного образу, форм його подальшого функціонування.

Результати

Німецька фразема *ein Korb geben* та її слов'янські рефлексії.

Одним із найдавніших і найактивніших германізмів у сучасній слов'янській фразеології можна вважати вислів *ein Korb geben / ein Korb bekommen* із семантикою відмови щось комусь дати, зробити тощо, пор. чes. *dát někomu košem, dostat košem*, слов. *dat' koš niekomu, dostat' košom*, пол. *dać kosza komuś*, хорв. *dati košaricu / košaru komu*, словен. *dáti kómu košárico, dobiti košarico*, серб. *datu komu korpu*, де *корпа* – запозичення з нім. *der Korb*. Причому ця німецька ідіома про "кошикову відмову" поширилася не лише на слов'янські мови. В. Мокієнко наводить приклади з неспоріднених мов, у яких так само представлено кошик: естонське *Korwi saama*, угорське *kosarat ad valakinek* (Mokijenko, 2002, s. 250). Серед південнослов'янських мов виділяється лише болгарська мова, образне підґрунтя якої в діалектах виявляє спільні "гарбузові" мотивувальні ознаки зі східнослов'янськими мовами: *дадоха му туква в рѣка* "мені відмовила дівчина, яку я хотів узяти за дружину" (ФРБЕ, 1974, с. 236).

Звернімося до першоджерела – німецької мови. Словники фіксують лише одну версію про походження фраземи *jemandem einen Korb geben* уже з XVI ст. (Kluge, 1989, s. 404), яка переповідалася в дослідженнях різних мов (ČVN, 1972, s. 357; Servátka, 1975, s. 58; Ужченко, & Авксентьев, 1990, с. 132 та ін.). Авторитетний словник німецької мови, започаткований братами Гріммами в кінці 1830-х рр. XIX ст., містить тлумачення: *"Einem einen Korb geben 'einen liebes- oder heiratsantrag zurückweisen'"* (DWG, online): "відмовити комусь, відхилити пропозицію кохання чи шлюбу". Автори описують середньовічний звичай, за яким дівчина спускала своєму залицяльнику з вікна на мотузці кошик, аби підняти його в свою кімнату нагору, наводять приклади з народного фольклору, художньої літератури і мистецтва, в яких обігрується значення фраземи *einen Korb geben*. Згадується факт невдалого залицання Вергілія до дочки імператора Августа: *"Firgilius seiner kunst vergasz, da er in einen korb saz (sich setzte)"* – Вергілій забув своє мистецтво, бо сів у кошик.

Якщо дівчина хотіла хлопцеві відмовити, то кошик спускала з тонким або нещільним дном, крізь який він неминуче провалювався. Звідси семантика невдачі чes. *propadnout skrz koš*, букв. "провалитися крізь кошик". Перша згадка аналізованої фраземи у хорватській мові датується під 1740 р. у "Латинсько-ілірському" словнику Івана Белостенця, в якому зафіксовано розширену форму з компонентом *djevojka* "дівчина" – *košaricu od djevojke dobiti*, – що є прямою вказівкою на суб'єкта давнього звичаю, мотиваційного підґрунтя ідіоми. Характерно, що, на відміну від сучасної чеської мови, у сучасній хорватській мові фразема з *košarice opasti* "провалитися крізь кошик" не вживається.

У XVII–XVIII ст. звичай дещо змінився: бездонного кошика дівчина просто відсилала додому женихові, і це був знак ввічливої відмови від шлюбної пропозиції. Проте якщо дівчина надміру роздавала хлопцям кошики, то ризикувала залишитися ні з чим, пор. чes. *zůstat na koši* (Zaorálek, 2000, s. 147), (чехи ще кажуть *zůstat na očet* (букв. "залишитися на оцет"), пол. *na koszu zostac* (Adalberg, 1889–1894, s. 229). Сучасній людині важко зрозуміти, чому молода дівчина виконувала описані дії з

кошиком, але в часи Середньовіччя у такий спосіб відбувалися численні таємні побачення. Цей сюжет має чимало графічних зображень. Так, Х. Кюппер (Küpper, 1983, s. 1587) подає авторську мініатюру Крістана фон Хамле з "Манейського рукопису" (перша половина XIV ст., Гейдельберг, Університетська бібліотека), що стосується подібної таємної зустрічі закоханих. Оскільки кошик асоціювався з любовними стосунками чоловіка і жінки, в німецькій мові він став символом не лише відмови під пропозиції одружитися, але в розмовній мові набув також значень "відмова від сексуальної пропозиції" і "бордель" (Borneman, 1984, s. 113). З любовним сюжетом пов'язана семантика іншої народно-розмовної фраземи *Hahn im Korb* "єдиний чоловік серед багатьох жінок" (буквально "півень у кошику"). У Вестфалії до кінця XIX ст. півня клали в кошик під ліжку нареченої і нареченої, тому що півень завжди вважався символом родючості. За народним повір'ям, він відлякував злих духів, які хотіли позбавити наречену дітородної функції (Borneman, 1984, s. 85).

Від давньої ідіоми *durch den Korb fallen* "провалитися крізь кошик" у німецькій мові утворилося дієслово *durchfallen* (буквально "провалитися через / крізь щось"), яке почало використовуватися в мові студентів для позначення провалів на іспитах (Kluge, 1989, s. 161). Поширені в сучасних слов'янських мовах дієслова чes. *propadnout*, слов. *prepadnúť*, хорв. і словен. *pasti*, укр. *провалитися*, рос. *провалиться*, біл. *праваліць* у значенні "зазнати невдачі" – це відгомін семантики середньовічної невдачі, вираженої німецькими ідіомами *einen Korb geben, durch den Korb fallen*. Зі студентського мовлення дієслово перейшло в інші сфери суспільного життя, порівняймо: чes. *definitivně propadl při zkoušce, propadl při volbě prezidenta, tenista propadl při turnaji, divadelní hra propadla*, укр. *провалитися на екзамені, провалитися на виборах, провалитися на змаганнях* тощо. Так само в сучасних західнослов'янських і південнослов'янських мовах розширила контексти свого використання первісна німецька ідіома *einen Korb geben*, набувши значення відмови будь-кому в будь-чому, порівняймо: чes. *Doufejme, že mi Štěstěna nedá košem; Mám pro vás takovej návrh a jsem přesvědčenej, že mi nedáte košem, protože je výhodnej pro obě strany* (ČNK, online), *Je to dilema, které bude muset vedení ODS vyřešit: využít Václava Klause, nebo mu dát košem* (LN), словен. *Pa ni šlo vse kot maslu. Najprej ni imel sreče pri Janku Vebru, potem se je opekel pri Andreju Horvatu, zadnji, ki mu je dal košarico, pa je bil Janez Hribar* (ZRC SAZU, online). На подібне розширення семантики в хорватській мові вказувала хорватська дослідниця Ж. Фінк, наголошуючи, що фразеологізми *dobiti / dati košaricu* можна виявити в будь-якому контексті, в якому йдеться про відмову.

У східнослов'янських літературних мовах, зокрема в українській і білоруській, символом відмови хлопцеві під час сватання став інший предмет – гарбуз, порівняйте: укр. *datи / піднести гарбуза, дістати гарбуза* (ФСУМ, 1993, с. 248), біл. *атрыміліваць гарбуз(а), даваць гарбуз* (Лепешаў, 2008, с. 95, 342). У російській мові відомі лише діалектні форми *получить арбуз* (Mokijenko, 2002, 251). Важко сказати, яку мотиваційну основу мала образна трансформація у східнослов'янських мовах. Результат перенесення назви кошика на овочеву культуру гарбуз збігається у східних слов'ян лише за спільною ознакою – круглою формою, але еротичне мотиваційне підґрунтя семантики фраземи збереглося: в українській народній культурі гарбуз (його насіння) мав символіку родючості,

порівняйте: *гарбуза з'їсти* "про жінку, яка очікує дитину" (Мацюк, 2013, с. 56).

Висловлювалися й інші погляди. Білоруський фразеолог В. І. Коваль інтерпретував гарбуз як негативний етнокультурний символ (витоки якого автор співвідносить з уявленнями про внутрішню форму фразем з іменними компонентами *кіш, кошик*), що є ознакою порожнього простору, непотрібності, малоцінності, і тому предметом, негативно оцінюваним в етнокультурі. Вельми показовим виглядає водночас порівняння із протилежним італійським звичаєм, у якому акцентується повнота, заповненість кошика: у разі згоди нареченої та її сім'ї на пропозицію шлюбу нареченому відправляли кошик, наповнений яйцями. Згадувалася також версія А. С. Аксамітова, який витлумачував внутрішню форму етнофраземи *даць гарбуза* шляхом актуалізації його круглої форми, тим самим виражаючи ідею, аби небажані свати забиралися геть, "котилися", як гарбуз.

Згадаємо, що в українській мові існує ще одна фразема із семантикою "кошикової" відмови – *дати / давати відкоша, дістати / діставати / одержувати відкоша*, що має кілька значень: "1. Не погоджуватися виходити заміж чи зустрічатися з кимсь; відмовляти кому-небудь у сватанні, залицянні. 2. Відмовляти кому-небудь у чомусь взагалі. 3. Рішуче виступати проти когонебудь, вступати в боротьбу з кимось у відповідь на його дії, протидіяти комусь у чомусь" (ФСУМ, 1993, с. 203). Кожне з указаних значень пов'язано зі словом *кіш*, яке також має два різних значення: *кіш* "кошик" і *кіш* "козачий стан, літне житло кочовиків; табір, стан, *заст. кош*" (СУМ, online). Походження фразеологізму *дати відкоша* "Етимологічний словник української мови" тлумачить, як "вираз, утворений, очевидно, у середовищі запорозьких козаків, що стояли кошем" (ЕСУМ, 1982, с. 393). Проте оскільки в українській мові ця фразема є полісемантичною, то така етимологія, на нашу думку, може відповідати лише його третьому значенню щодо рішучого виступу, боротьби проти когонебудь, протидії комусь у чомусь. Що ж до "кошикової" форми відмови при сватанні, то вона, очевидно, прийшла в українську мову з німецької мови через західнослов'янські мови, про що свідчить не лише чеський фразеологізм *dát někomu košem*, словацький *dát niekomu košom*, але й польський повний еквівалент *dostać odkocza* "odmówić wujścia za małż za kogo" – "відмовитися вийти заміж за будь-кого" (Скогурка, 1967, с. 557). У зв'язку з українською фраземою *дати відкоша* варто звернути увагу на проблему походження дієслова *окошитися*, що має в українській мові дві омонімічні форми: "Окошитися"¹: 1. Негативно позначитися на кому-небудь, вплинути на когось. 2. Скінчитися, припинитися" і "Окошитися"²: розм. Зробити зупинку, стати кошем, табором; отаборитися" (СУМ, online). Очевидно, автор гасла *окошитися* в ЕСУМ не звернув увагу на омонімію цих дієслів і, виходячи зі значення *окошитися*¹, запропонував етимологію, пов'язану з *окошитися*²: "отаборитися, похідне від *кіш* козачий стан; табір" (ЕСУМ, 2003, с. 172). На нашу думку, значення дієслова *окошитися*¹ варто виводити зі значення *кіш* "кошик" і негативної "кошикової" відмови під час сватання – фраземи *дати відкоша*. Відповідно, етимологія цих двох дієслів має віділятися в окремі словникові статті.

Дискусійним у слов'янській фразеології є питання про генетичну взаємозалежність української фраземи *дати / піднести гарбуза, дістати гарбуза*, білоруської *даць / даваць гарбуз / атримліваць гарбуз(а)* і польської *harbuza dostać* (НКРР, 1969, с. 26). В українських лексикографічних джерелах досліджуваний вислів чи не

вперше було зафіксовано у словнику П. П. Білецького-Носенка (зауважимо, що цей словник, укладений автором 1838–1843 рр., підготував до видання 1966 р. із додатком коментарів В. В. Німчук): *дати гарбуза* "відмовити женихові", *з'їв гарбуза* "отримав відмову від нареченої" (Білецький-Носенко, 1966, с. 95).

Якщо звернутися до білоруських лексикографічних джерел, то з'ясуємо, що в першій національній збірці 1852 р. білоруських прислів'їв і приказок І. І. Носовича вислову з будь-яким варіантом про отримання гарбуза немає, так само він не фіксується в його ж словнику білоруської мови 1870 р. Хіба що можна звернути увагу на оригінальне тлумачення слова *гарбуз* у переносному значенні "німецький дід" (Носович, 1870, с. 109). Якби в середині XIX ст. цей образний вислів білоруської мови був відомий, без сумніву, він би потрапив в авторитетний словник І. І. Носовича.

І. Я. Лепешев визнає калькування білоруської фраземи *атримліваць / атрымаць гарбуз(а)* та її варіантів. На потенційне запозичення з української мови вказує сюжет оповідання В. М'яжевича "Жених з Чикаго" (У. М'яжвіч, "Жаніх з Чикаго"), дія якого відбувається "за Рэчыцай, на мяжы з Украінай" (за Річицею (місто в Гомельській області) неподалік України) (Лепешаў, 2004, с. 40).

У польську мову розгляданий фразеологізм потрапив, вірогідно, з білоруської мови. Це припущення ґрунтується на повісті польської письменниці білоруського походження Елізи Ожешко (народилася 1841 р. поблизу Гродно), у якій ми виявляємо повну кальку *harbuza dostał*: "Teoś Różyс *harbuza dostał*... on, Różyс, a dziedziс Wołowszczyzny, siostrzeniec księżny, *harbuza dostał*... " (Orzeszko, 1888, s. 328). Пізніше цей вислів фіксує С. Адальберг, але вже в редукованій формі *dostać arbuza* (Adalberg, 1889–1894, s. 5). Хоча лексичним відповідником до українського *гарбуз* у польській мові є *dynia*, в обох мовах змістове ядро фразеологічних зворотів формує той самий овоч *гарбуз* – (*h*)*arbuza*. Принагідно зауважимо, що в сучасній польській мові ці одиниці, як і синонімічні *zjeść arbuza* і *dawać czarną polewkę* (SJP, online), є застарілими. Про питомо українське походження фразеологізму *дати / піднести гарбуза* і тому подібне свідчить, на відміну від білоруської та польської мов, його значна варіативність: *годувати / нагодувати гарбузами, давати / підносити (печеного) гарбуза (кабака), дістати / схопити, покуштувати (печеного) гарбуза, лишитися / остатися / бути з гарбузом, пахне гарбузом* і т.ін.

Отже, хронологічна послідовність входження у слов'янські мови фразеологічної ("гарбузової") відмови під час сватання уявляється нам такою: українська мова (*отримати гарбуза* й тому подібне) – білоруська мова (*атримліваць гарбуз(а)*) – польська мова (*dostać arbuza*).

В українській народній культурі звичай підносити гарбуза небажаному женихові чи сватові свою особливу живучість виявляв на селі. Наприкінці XX ст. його було зафіксовано у Хмельницькій області: "Сватам дали гарбуза. 48-кілограмового! Регочуть, ніяк не вгамуються Пижівка і довколишні села Новоушицького району Хмельницької області. Посміховиськом став 39-річний Валентин Л., який відправив сватів до однієї з найвродливіших дівчат села, а та вручила їм гарбуза" (Анонім, 1997, с. 12).

Німецька фразема *der blaue Montag* та її слов'янські рефлексії. Ще один фразеологічний германізм, який збагатив слов'янські мови, – *der blaue Montag*. У сучасній чеській мові фразема *modrý pondělí / modrý pondělík* є калька з німецької мови *mit modrý pondělík* (SČFI / VS1, 1994, s. 673), що означає "не працювати в

понеділок, прогулювати свою роботу, зазвичай через бурні розваги в неділю". Етимологія цього вислову досліджується в лінгвістичній славистиці понад 150 років. Висловлювалися різні версії. Так, згідно з ЕСУМ, "німецький вираз пов'язується з тим, що раніше при фарбуванні вовни в синій колір її в неділю клали в розчин, весь понеділок вона повинна була висіти на повітрі, а тому робітники залишалися без діла" (ЕСУМ, 1982, с. 203).

Історико-етимологічній реконструкції ідіоми чеськ. *modré pondělí*, з відповідними паралелями в українській мові *понеділкувати*, було присвячено наше дослідження (Даниленко, 2021, с. 67–80), у якому обґрунтовано первісне значення німецької ідіоми *der blaue Montag*, пов'язане з веселими середньовічними карнавалами. Пізніше в західнослов'янських і південнослов'янських мовах цей вислів отримав вторинні конотації: п'яний і ледачий. Доповнимо свою гіпотезу даними південнослов'янських мов.

У хорватській мові первісна німецька ідіома має форму *ponedjeljak plavi*. У поемі кінця XVIII ст. "Сатир, або Дикун" хорватського письменника Матія Антуана Рельковича читаємо: "A kad dojde **ponediljak plavi**, / On se opet u mahani davi. / Ja sirota ne smijem iz kuće, / Jerbo nejmam čestite obuće". Автор уміщує коментар щодо поняття *plavi ponedjeljek*, в якому, по суті, відображено всі етапи його семантичної еволюції: "Синій понеділок – запозичення з німецької *Blauer Montag*. <...> У південних німецьких землях синій понеділок святкували різними забавами. <...> Потім наступав піст, і вівтарі в католицьких костельках накривали синьою тканиною. <...> Особливо для робітників це вважається святом" (Reljković, 1774, с. 130).

У словенській мові *plávi ponedéjlek* "понеділок, коли працівник пропускає роботу без поважних причин" (Keber, 2011, s. 727) також виявляє ознаки німецького походження: прикметник *plav* 'синій' запозичено з нім. *blau*. Цікавий образний відповідник до нім. *der blaue Montag* навів М. Плетершнік, видатний словенський славіст XIX ст., у своєму "Словенсько-німецькому словнику": *zaspani ponedeljek* "сонний понеділок" (Pleteršnik, 1894, s. 145). Коментуючи етимологію фразеологізму *plávi ponedéjlek*, словенський лінгвіст Й. Кебер посилається на звичай єдиного вихідного дня, який мали в середні віки підмайстри різних цехових гільдій. Завдяки середньовічному "синьому понеділку" на національному ґрунті виник сучасний синонімічний вислів, в основі якого є образ лінивого kota: *mačkast ponedeljek / mačkov*

"Masopustní chvíli se přiblížila,
Mnoha by ráda nevěstou byla.
Potom po takovém veselí
Půst nám zelí jísti velí.

Hned v středu stroj se na Popelec

Дискусія і висновки

Фразеологічне взаємозбагачення – розповсюджений мовний процес, але значно складніший, ніж лексичний. Не випадково лексична етимологія сягнула праслов'янського й індоєвропейського рівнів, а етимологія фразеологічна для багатьох, зокрема слов'янських, мов залишається спорядичними розвідками, що нерідко повторюють вже відомі гіпотези. У нашому дослідженні на широкому мовному, літературному, культурологічному матеріалі вперше проаналізовано шляхи запозичення й рецепції фразеологічних германізмів *jemandem einen Korb geben, der blaue Montag* в усіх трьох групах слов'янських мов – східнослов'янській, західнослов'янській і південнослов'янській.

ponedeljek (букв. "котячий понеділок") зі значенням "понеділок, коли хтось почувається погано, перебуває в поганому настрої, зазвичай після надмірного вживання алкоголю", а також з тим самим значенням експресивні фраземи *biti [ves] ponedeljkov, biti ponedeljcarski*, сленгове слово *ponedeljkovati*. До того ж, автор зазначає, що на основі фразеологізму *plávi ponedéjlek* у словенській мові утворилися вислови *narediti plavega, usekati plavega* у значенні "безпідставно бути відсутнім на роботі протягом одного дня", причому нині це може бути будь-який день тижня, не лише понеділок (Keber, 2011, s. 727). Так само в сучасній чеській мові фразема *mít modré pondělí* розширила своє значення: тепер у неї наявна нейтральна конотація: "мати вихідний день", наприклад: "*Práce je na muzikálu tolik, že si plánujete, jak bychom si užili svůj volný den. Já mám modré pondělky – jediný den, kdy nehraju*" (ČNK, online) – *Роботи над мюзиклом так багато, що ми плануємо, коли нам мати вихідний. У мене синій понеділок – єдиний день, коли я вільний*.

Важливо зауважити, що новий "Академічний словник сучасної чеської мови" (ASSČ) фіксує поняття *modré pondělí* у двох значеннях: "1. Понеділок перед Попільною серединою, синонім *masopustní pondělí* "м'ясопусний понеділок"; 2. Понеділок після Вербної неділі, другий день Страсного тижня – останнього тижня перед Великоднем" (ASSČ, online). Водночас поняття *Popeleční středa* словник тлумачить як "початок посту (46 днів перед Великодньою неділею)". Назва середи *Popeleční* (Попільна) є церковна, згідно з тим, що віруючим у цей день в костелі ставили хрест на чолі з освяченого попелу як символу марноти марнот світського життя.

Визначення понять *modré pondělí, masopustní pondělí, pondělí po Květné neděli* в "Академічному словнику сучасної чеської мови" за своєю суттю є контроверсійними. Як відомо, понеділок після Вербної неділі є останнім понеділком Пасхального посту. Звідси випливає та семантична особливість, що *modré pondělí* (блакитний понеділок), він же м'ясопуст, понеділок перед Попільною серединою, і, навпаки, понеділок після Вербної неділі – це спочатку дві різні хронологічні дати, які розділяє Великодній піст, і тому, на нашу думку, ці поняття не можуть об'єднуватися під спільною назвою *modré pondělí*. У контексті сказаного порівняймо опис чеського м'ясопусту й посту, що слідує за ним, у рукописній збірці старочеських прикмет (1676) Яна Корбелія:

A v smutné roucho se obleč.
Trap své tělo kyselým a jez zelí,
Kaši, kroupy, nám Písmo velí.
Hled' potom se zpovídati.

A z hříchu svých počet dáti" (Spilka, 1964, s. 314).

Аналіз німецької фраземи *ein Korb geben / ein Korb bekommen* на засадах етнолінгвістичної методики дозволив її ідентифікувати як генетичне джерело фразеологічного калькування у слов'янських мовах західнослов'янської і південнослов'янської груп. Для східнослов'янської мовної групи семантика аналізованих фразем *dati / dictati гарбуза* і тому подібних варіантів виявляє типологічну, а не генетичну спорідненість. Таку саму внутрішню форму, на відміну від інших південнослов'янських мов, фіксують діалекти болгарської мови. Дослідження матеріалу засвідчило українські корені польського фразеологізму *dostać arbuza* – вірогідно він потрапив у польський узус через білоруську мову завдяки письменниці Елізі Ожешко, хоча в подальшому не закріпився як вербалізована народно-культурна традиція. Є підстави

кваліфікувати запозичення української фраземи *дату відкоша* на позначення відмови під час сватання ("кошикова" відмова) як німецьку кальку за посередництвом чеської і польської мов.

Наша гіпотеза про первинне значення фразем чесь. *modrý pondělek* (*masopustní pondělí*), *mít modrý pondělek*, *modřít pondělek*, доповнена й поглиблена на матеріалі південнослов'янських мов (хорв. *Plavi ponedjeljak*, словен. *Plávi ponedeljek*), пов'язана з веселим карнавалом, карнавальними традиціями Середньовіччя, і лише вторинною стала семантика "не працювати, байдикувати, не ходити на роботу в понеділок". Семантика, очевидно, розвивалася за ланцюжком: карнавальний, святковий і веселий → неробочий і п'яний для підмайстрів усіх ремісничих цехів → звичайний вихідний день. Семантизація чеської фраземи *modré pondělí* в "Академічному словнику сучасної чеської мови" потребує, на нашу думку, уточнення.

Насамкінець констатуємо, що дослідження етимології фразеологізмів слов'янських мов є нагальним і актуальним завданням для лінгвістів. Як зазначалося, більшість слов'янських мов етимологічних фразеологічних праць не має. Продуктивним є підхід, за якого матеріал розглядається на широкому слов'янському тлі з урахуванням спільноєвропейських семантичних паралелей. Важливо враховувати хронологічний чинник. Для визначення семантико-мотиваційного підґрунтя фразеологізмів доцільно використовувати апробовані методи аналізу: порівняльно-історичний, зіставний, етнолінгвістичний. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у створенні реєстру українських ідіом національно-культурної семантики з метою реконструкції їхніх праформ. Етимологічний словник української фразеології сприятиме увиразненню національних та універсальних рис мовної картини світу слов'ян у проекції на їхню історію й культуру.

Скорочення назв мов

біл.	білоруська
нім.	німецька
пол.	польська
рос.	російська
слов.	словацька
словен.	словенська
срб.	сербська
укр.	українська
хорв.	хорватська
чес.	чеська

Список використаних джерел

- Анонім. (1997, січень 15). Сватам дали гарбуза. 48-кілограмового! *День*, 12.
- Білецький-Носенко, П. (1966). *Словник української мови*. Наукова думка.
- Даниленко, Л. І. (2021). Чеський фразеологізм *modré pondělí* 'синій понеділок' на іншомовному тлі: від архаїки до неології. *Bohemistyka*, 1, 61–80. <https://doi.org/10.14746/bo.2020.1.4>
- ЕСУМ. (1982). *Етимологічний словник української мови*. Т. 1. Наукова думка.
- ЕСУМ. (2003). *Етимологічний словник української мови*. Т. 4. Наукова думка.
- Жуйкова, М. (2007). *Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов*. РВВ "Вежа".
- Івченко, А. (1999). *Українська народна фразеологія: ономасіологія, ареали, етимологія*. Фоліо.
- Лепешау, І. (2004). *Етимологічний словник фразеологізмів*. Беларуская енциклапедыя.
- Лепешау, І. (2008). *Словник фразеологізмів беларускої мови*. Беларуская енциклапедыя.
- Мацюк, З. (2013). Що сільце, то нове слівце : словник фразеологізмів Західного Полісся. Вежа-Друк.
- Опалкова, Я. (2004). *Етимологічний екскурс у словацьку фразеологію*. *Rossica Olomucensia*, XLII (2. část), 597–602.
- Скрипник, Л. (1973). *Фразеологія української мови*. Наукова думка.
- СУМ. (2024). *Словник української мови*. <http://surl.li/sfuvx>
- Ужченко, В. Д., & Авксентьев Л. Г. (1990). *Українська фразеологія*. Основа.

- ФРБЕ. (1974). *Фразеологічен речник на българския език/състав. К. Ничева К., С. Спасова-Михайлова С., Кр. Чолакова*. Том първи: А–Н. Изд-во на Българската академия на науките.
- ФСУМ. (1993). *Фразеологічний словник української мови*. Уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. Кн. 1–2. Наукова думка.
- Adalberg, S. (1889–1894). *Księga przysłów, przypowieści i wyrażenia przysłowiowych polskich*. Druk Emila Skińskiego.
- ASSČ. (2023). *Akademický slovník současné češtiny*. <https://www.slovníkcestiny.cz/>
- Borneman, E. (1984). *Sex im Volksmund : die sexuelle Umgangssprache des deutschen Volkes : Wörterbuch und Thesaurus*. Pawlak.
- ČNK. (2019). *Český národní korpus, SYN8, verze 8 z 12*. <http://www.korpus.cz>
- ČVN. (1972). *Čeština všední i nevšední : čtvrtý výběr jazykových koutků Čs. rozhlasu z dialektologie, frazeologie a onomastiky*. In J. Kuchař, S. Utěšený (Eds.). Academia.
- Danylenko, L. (2017). *Kulturní paměť slova*. Vydavatelský dům Dmytra Burago.
- DWG. (2021). *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. <http://surl.li/sfoog>
- Keber, J. (2011). *Slovar slovenskih frazemov*. Založba ZRC.
- Kluge, F. (1989). *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Walter de Gruyter.
- Kaiser, D., (2013, duben 28). Klaus na kandidátce ODS? Dobrá nabídka, přesvědčuje Blažek stranu. *Lidové noviny*. <http://surl.li/ttrxxh>
- Mokijenko, V. (2002). Prinzipien einer historisch-etymologischen Analyse der Phraseologie. *Wer A sagt, muss auch B sagen. Beiträge zur Phraseologie und Sprichwortforschung aus dem Westfälischen Arbeitskreis*. Hsg. von Dietrich Hartmann und Jan Wirrer (= *Phraseologie und Parömiologie*. Hrg. von W. Eismann, Peter Grzybek, W. Mieder. Bd. 9). Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren GmbH, 231–254.
- NKPP. (1969). *Nova księga przysłów i wyrażenia przysłowiowych polskich*. T. 1. Panst. Inst. Wydawniczy.
- NESČ. (2023). *Nový encyklopedický slovník češtiny*. <http://surl.li/sjwgh>
- Orzeszko, E. (1888). *Nad Niemnem : powieść w trzech tomach*. T. 3. Nakl. Gebethnera i Wolffa.
- Pleteršnik, M. (1894). *Slovensko-nemški slovar*. Knezoškofijstvo.
- Reljković, M. A. (1762). *Satir illi Divji čovik*. Tisak i naklada knjizare St. Kugli.
- SČFIVS1. (1994). *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné, 1*. In F. Čermák, J. Hronek, et al. (Red.). Academia.
- Servátka, M. (1975). O některých slovenských a polských frazeologických jednotkách z porovnávacieho hľadiska. *Slovenská reč*, 4, 151–159.
- SJP. (2024). *Słownik języka polskiego*. <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/arbuz;5409788.html>
- Skorupka, St. (1967). *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. T. 1. Wiedza powszechna.
- Spilka, J. (1964). Rukopisná sbírka staročeských pranostik. *Český lid*, 51, 296–316.
- Stěpanova, L. (2022). *Etymologický slovník české frazeologie*. Univerzita Palackého v Olomouci.
- Zaorálek, J. (2000). *Lidová rčení*. 4. vyd. Academia.
- ZRC SAZU. (2024). *Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša*. <http://surl.li/sjup>

References

- Adalberg, S. (1889–1894). *Księga przysłów, przypowieści i wyrażenia przysłowiowych polskich*. Druk Emila Skińskiego.
- Anonymous. (1997, January 15). The matchmakers were given a pumpkin. 48-kilogram! *Day*, 12 [in Ukrainian].
- ASSČ. (2023). *Akademický slovník současné češtiny*. <https://www.slovníkcestiny.cz/>
- Biletskyi-Nosenko, P. (1966). *Dictionary of the Ukrainian language*. Naukova dumka [in Ukrainian].
- Borneman, E. (1984). *Sex im Volksmund: die sexuelle Umgangssprache des deutschen Volkes : Wörterbuch und Thesaurus*. Pawlak.
- ČNK. (2019). *Český národní korpus, SYN8, verze 8 z 12*. <http://www.korpus.cz>
- ČVN. (1972). *Čeština všední i nevšední : čtvrtý výběr jazykových koutků Čs. rozhlasu z dialektologie, frazeologie a onomastiky*. In J. Kuchař, S. Utěšený (Eds.). Academia.
- Danylenko, L. (2017). *Kulturní paměť slova*. Vydavatelský dům Dmytra Burago.
- Danylenko, L. I. (2021). The Czech phraseology of blue Monday on a foreign language background: from archaic to neologism. *Bohemistyka*, 1, 61–80 [in Ukrainian].
- DWG. (2021). *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. <http://surl.li/sfoog>
- ESUM. (1982). *Etymological dictionary of the Ukrainian language*. Vol. 1. Naukova dumka [in Ukrainian].
- ESUM. (2003). *Etymological dictionary of the Ukrainian language*. Vol. 4. Naukova dumka [in Ukrainian].
- FRBJ. (1974). *Phraseological dictionary of the Bulgarian language*. Comp. K. Nicheva, S. Spasova-Mihailova, K. Cholakova. Vol. I. A–N. The Bulgarian Academy of Sciences [in Bulgarian].
- FSUM. (1993). *Phraseological dictionary of the Ukrainian language*. Comp. V. M. Bilonozhenko, V. O. Vynnyk, I. S. Hnatiuk et al. Kn. 1–2. Naukova dumka [in Ukrainian].

- Ivchenko, A. (1999). *Ukrainian folk phraseology: onomasiology, areas, etymology*. Folio [in Ukrainian].
- Kaiser, D. (2013, duben 28). Klaus na kandidátce ODS? Dobrá nabídka, přesvědčuje Blažek stranu. *Lidové noviny*. <http://surl.li/ttrxxh>
- Keber, J. (2011). *Slovar slovenskih frazemov*. Založba ZRC.
- Kluge, F. (1989). *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Walter de Gruyter.
- Lepeshau, I. (2004). *Etymological dictionary of phraseological units*. Belarusian encyclopedia [in Belarusian].
- Lepeshau, I. (2008). *Dictionary of phraseological units of the Belarusian language*. Vol. 1. Belarusian encyclopedia [in Belarusian].
- Matsiuk, Z. (2013). A village is a new word. Dictionary of phraseological units of Western Polissia. *Vezha-Druk* [in Ukrainian].
- Mokijenko, V. (2002). Prinzipien einer historisch-etymologischen Analyse der Phraseologie. *Wer A sagt, muss auch B sagen. Beiträge zur Phraseologie und Sprichwortforschung aus dem Westfälischen Arbeitskreis*. Hsg. von Dietrich Hartmann und Jan Wirrer (= *Phraseologie und Parömiologie*. Hrg. von W. Eismann, Peter Grzybek, W. Mieder. Bd. 9). Baltmannsweiler. Schneider Verlag Hohengehren GmbH, 231–254.
- NESČ. (2023). *Nový encyklopedický slovník češtiny*. <http://surl.li/sjwgh>
- NKPP. (1969). *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. T. 1. Państw. Inst. Wydawniczy.
- Opalková, Ya. (2004). Etymological excursion into Slovak phraseology. *Rossica Olomucensia*, XLII (2. část), 597–602.
- Skrypnyk, L. (1973). *Phraseology of the Ukrainian language*. Naukova dumka [in Ukrainian].
- SUM. (2024). *Dictionary of the Ukrainian language* [in Ukrainian]. <http://surl.li/sfuvx>
- Orzeszko, E. (1888). *Nad Niemnem : powieść w trzech tomach*. T. 3. Nakł. Gebethnera i Wolffa.
- Uzhchenko, V. D., & Avksentiev, L. H. (1990). *Ukrainian phraseology*. Osnova [in Ukrainian].
- Zhuikova, M. (2007). Dynamic processes in the phraseological system of East Slavic languages. *RVV "Vezha"* [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 26.05.24
 Прорецензовано / Revised: 09.07.24
 Схвалено до друку / Accepted: 17.09.24

Liudmyla DANYLENKO, DSc (Philol.), Prof.
 ORCID ID: 0000-0002-1812-973X
 e-mail: l.danylenko@knu.ua
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

GERMAN ETHNO-CULTURAL BACKGROUND OF SLAVIC PHRASEOLOGY: AN ETYMOLOGICAL COMMENTARY

Background. The article substantiates the etymology of some phrases of Slavic languages associated with German ethnoculture. Compared to lexical etymology, which has reached the Indo-European level of reconstruction, the phraseology of Slavic languages is at the stage of etymologizing individual figurative units. There is a lack of monolingual etymological dictionaries of Slavic phraseology, which could in the future become the basis for multilingual dictionaries. Hence the relevance of our study, which aims to deepen the etymologies of phraseological Germanisms that have been assimilated by Slavic languages to varying degrees.

Methods. Descriptive, etymological, and ethno-linguistic methods of analysis are used.

Results. On the basis of explanatory and etymological lexicographical sources of the German language, the phraseological germanisms *jemandem einen Korb geben*, *der blaue Montag* in the East Slavic, West Slavic and South Slavic groups of Slavic languages, namely Ukrainian, Russian, Belarusian, Czech, Croatian and Slovenian, are studied. Phraseological receptions in Slavic languages are confirmed by ethnocultural data. The German phrase *ein Korb geben / ein Korb bekommen* has been identified as a genetic source of phraseological calquing in the Slavic languages of the West Slavic and South Slavic groups. For the East Slavic language group, the semantics of the analyzed phrases *дати / дістати забуза* "give / get the pumpkins" reveals typological rather than genetic kinship. At the same time, we qualify the borrowing of the Ukrainian phrase *дати відкоша* to denote any refusal as a Germanic calque through the mediation of Czech and Polish. It is noted that the interpretation of the Czech phrase *modré pondělí* proposed in the new *Academic Dictionary of Modern Czech*, in our opinion, cannot have two different meanings, since the expression is originally associated with a specific chronological date.

Conclusions. The study of the genesis of phraseological units of Slavic languages is an urgent and promising task for linguists. The creation of etymological phraseological dictionaries of national languages will help to emphasize the national and universal features of the Slavic worldview in the projection on their history and culture.

Keywords: Comparative linguistics, German and Slavic languages, Slavic phraseology, etymology, semantics, linguistic worldview.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.